

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
مركز دراسات الشرق الأوسط
Center for Middle Eastern Studies

ANALİZ324
OCAK 2025

FAS-İSRAİL NORMALLEŞMESİ: TARİHSEL DİNAMİKLER, BATI SAHRA VE GAZZE'NİN GÖLGESİ

HİLAL KARAKOYUNLU | SALİH KAYA | KAN DEVECİOĞLU

Telif Hakkı

Ankara - TÜRKİYE ORSAM © 2025

Bu çalışmaya ait içeriğın telif hakları ORSAM'a ait olup, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu uyarınca kaynak gösterilerek kısmen yapılacak makul alıntılar dışında, hiçbir şekilde önceden izin alınmaksızın kullanılamaz, yeniden yayımlanamaz. Bu çalışmada yer alan değerlendirmeler yazarına aittir; ORSAM'ın kurumsal görüşünü yansıtmamaktadır.

1. Basım, Ocak 2025 Ankara

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi

Sertifika No. : 41963

Adres : Mustafa Kemal Mah. 2128 Sk. No: 3 Çankaya, ANKARA

Telefon : +90 850 888 15 20

Eposta : info@orsam.org.tr

Fotoğraflar : Anadolu Ajansı.

Baskı: KD Karton Dijital Matbaacılık Ltd. Şti
Zübeyde Hanım Mah. Koyunlu Han 95/36 Ankara
Telefon: +90 312 341 52 39
Sertifika No.: 44423

“Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğın 5'inci maddesinin ikinci fıkrası çerçevesinde bandrol taşıması zorunlu değildir”

FAS-İSRAİL NORMALLEŞMESİ: TARİHSEL DİNAMİKLER, BATI SAHRA VE GAZZE'NİN GÖLGESİ

Yazarlar Hakkında

Hilal Karakoyunlu

Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde tam burslu olarak eğitimini tamamlayarak 2022 yılında mezun oldu. 2023 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Afrika Çalışmaları Bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı. Çalışma alanları arasında Mısır, Sudan, Güney Sudan, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti özelinde siyasi, ekonomik, güvenlik ve terör gelişmeleri yer almaktadır. İyi derecede İngilizce ve başlangıç düzeyinde Arapça bilmektedir.

Salih Kaya

Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden bölüm ikincisi olarak mezun olan Salih Kaya, yüksek lisans eğitimini İngiltere'de politik iktisat ve uluslararası kalkınma alanlarında tamamlamıştır. Hâlihazırda Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktora çalışmalarını sürdürmektedir. Akademik kariyerine ek olarak TRT Haber'de editör olarak görev yapmaktadır.

Dr. Kaan Devcioğlu

Doktora eğitimini İstanbul Medeniyet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde "Güç Geçiş Teorisi Perspektifinden Babülmendep Boğazı'nda ABD-Çin Rekabeti (2011-2021)" konulu tez çalışmasıyla tamamladı. ORSAM'da Kuzey Afrika Çalışmaları Koordinatörü olarak görev yapmaktadır. Kuzey ve Doğu Afrika ülkelerinde saha çalışmalarında bulunmuştur. Araştırma konuları; Afrika'da siyaset, ekonomi, güvenlik ve terör gelişmelerinin yanı sıra, özel olarak yoğunlaştığı alanlar Türk dış politikasında Afrika, Babülmendep Boğazı, Sudan ve Sahel'dir. Makaleleri ve kitap bölümleri hakemli dergilerde yayımlandı, analizleri ve görüşleri medyada ve birçok uluslararası yayında yer aldı. İyi düzeyde İngilizce ve orta düzeyde Arapça bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

3 GİRİŞ

5 İKİNCİ İNTİFADA'DAN GÜNÜMÜZE FAS-İSRAİL İLİŞKİLERİ

11 KOVİD-19 SONRASI DÖNEMDE EKONOMİ VE YATIRIM İLİŞKİLERİNİN FAS DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

15 GAZZE'DEKİ SALDIRILARIN FAS-İSRAİL İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

19 SONUÇ

GİRİŞ

Fas ile İsrail arasındaki ilişkiler, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da yaşanan dinamik gelişmelere paralel olarak tarihsel bir sürecin parçası olmuş ve zaman içerisinde inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Bu ilişkiler, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki ülkenin karşılıklı çıkarları doğrultusunda şekillenmiş özellikle Filistin meselesi gibi bölgesel hassasiyetlerin etkisi altında kalmıştır. Fas, 1948'de İsrail'in kuruluşundan itibaren kendisini Filistin davasının destekçisi olarak konumlandırmış ve Arap dünyasının bir parçası olarak İsrail ile ilişkilerinde dikkatli bir denge kurmaya çalışmıştır. Ancak bu süreçte iki ülke arasındaki bağlar tamamen kopmamış, bazı dönemlerde arka kapı diplomasisi ve örtülü iş birlikleri devam etmiştir.

Fas ile İsrail ilişkilerinin resmî olarak 1994 yılında, Oslo Anlaşmasına müteakip yıllarda

düşük seviyede başladığı ifade edilse de¹ iki ülke ilişkilerinin bundan daha uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Nitekim 2. Hasan döneminin (1961-1999), İsrail ile yakınlaşma dönemi olması itibarıyla dikkat çektiği ifade edilmektedir. Bu dönemde birçok İsraili liderin Fas'a ziyaretlerde bulunduğu ve Fas Kralı'nın, Batı Sahra meselesine destek arayışında olduğu ayrıca ülkedeki muhaliflere karşı İsrail istihbaratıyla kurduğu bağlantılardan faydalandığı belirtilmiştir. Yine bu dönem Fas'ın, Arap-İsrail çatışmasına ılımlı müdahalesi ile Arap dünyasının geri kalanından farklı bir tutum sergilediği ifade edilmiştir. 1993 yılı Oslo Anlaşmalarının imzalanması sonrası iki ülke arasındaki ilişkiler de ısınmaya başlamış, 2000 yılına kadar da ortak çıkarlar çerçevesinde tarafsız bir tutum izlemiştir.² 2000 yılında yaşanan İkinci İntifada sonrası duran ikili ilişkiler 2020 yılında imzalanan anlaşmalar ile tekrar

1 Ahmed bin Taher, "Morocco, Israel: 6 Decades of Secret Ties, Cooperation", *Anadolu Agency (AA)*, 20 Aralık 2020.

2 Ana Salas Cuevas, "A New Era in Israel-Morocco Relations", *Universidad de Navarra Global Affairs*, 26 Mart 2022.

başlamıştır. Bu bağlamda özellikle Fas Kralı 6. Muhammed döneminde İsrail ile ilişkilerin ekonomik ve siyasi alanlarda yeniden ivme kazandığı gözlemlenmiştir.

Bu ilişkilerin yeniden resmîyet kazanması, 2020 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) ara buluculuğunda imzalanan Ortak Deklarasyon ile mümkün olmuştur. Bu deklarasyon, aynı yıl Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn'in İbrahim Anlaşmalarını imzalayarak İsrail ile normalleşme sürecine girmesini takip etmiş, Fas da İsrail ile diplomatik ilişkileri yeniden başlatan üçüncü Arap ülkesi olmuştur. Deklarasyon ile birlikte ABD'nin, Fas'ın Batı Sahra üzerindeki egemenliğini tanıması, Fas'ın bu süreçte ulusal çıkarlarını koruma ve güçlendirme çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi, 2023 yılında İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırılarıyla yeniden sorgulanır hâle gelmiş, bu durum hem Fas hükûmeti hem de halk nezdinde tepkilere yol açmıştır. İsrail'in Gazze'deki saldırıları sonrası iki ülke ara-

sındaki doğrudan uçuşların durdurulması ve diplomatik misyonların boşaltılması gibi gelişmeler, Fas-İsrail ilişkilerinin geleceği hakkında belirsizlik ortaya çıkarmıştır. Gazze'de yaşanan olaylar, Fas halkının Filistin davasına verdiği güçlü desteği ortaya koyarken İsrail ile normalleşme sürecinin Fas'ın ulusal çıkarlarına hizmet ettiği gerçeği de göz ardı edilememektedir.

Bu çalışmada Fas ve İsrail ilişkilerinin tarihi seyri ele alınarak normalleşme süreci ve bu sürece 7 Ekim 2023'ten beri Gazze'de devam eden saldırıların etkisi incelenmektedir. Bu kapsamda ilk olarak 2000 sonrası Fas-İsrail ilişkileri mercek altına alınarak iki ülke ilişkilerinin bir panoraması sunulacaktır. Söz konusu dönem Michael Cox ve Nicholas Kitchen tarafından çizilen yapısal realizm çerçevesinde değerlendirilecektir. Ardından 2023 Ekim ayından bu yana devam eden Gazze'deki saldırıların iki ülke normalleşme sürecine etkileri ve Fas kamuoyundaki yankıları üzerinden değerlendirilecektir.

İKİNCİ İNTİFADA'DAN GÜNÜMÜZE FAS-İSRAİL İLİŞKİLERİ

İsrail Dışişleri Bakanı Yair Lapid (sağda) 12 Ağustos 2021 tarihinde Fas'ın başkenti Rabat'ta Fas Dışişleri Bakanlığı Afrika İşleri Bakanı Mohsin al-Jazuli'nin (ortada) katılımıyla diplomatik misyon ofisinin kurdele kesim törenine katıldı.

2. Hasan'ın vefatından sonra yerini oğlu 6. Muhammed almış ve bu dönemde iki ülke ilişkileri 2000 yılında başlayan İkinci İntifada nedeniyle 2002 yılında durmuştur.³ Bazı kaynaklarda ise 6. Muhammed'in Fas-İsrail ilişkilerinin resmîyetten uzaklaşmasına neden olan İkinci İntifada sırasında başlayan şiddet olayları nedeniyle İsrail ile yakınlaşmayı ilk başlarda gizli olarak sürdürdüğü belirtilmektedir. Bununla birlikte kralın danışmanının Faslı bir Yahudi olduğu⁴ ve İsrail ile teması sürdürerek krallığın ekonomik ve siyasi yönde güçlenmesini kolaylaştırdığı ifade edilmiştir.⁵

2002 yılında Suudi Arabistan öncülüğünde yürütölen ve Arap Birliği'nin (*League of Arabs*) 22 üye devleti tarafından kabul edilen "2002

Arap Barış Girişimi" Arap ölkelerinin İsrail ile normalleşmesini, Filistinliler ile İsrail arasında bir barış anlaşması yapılana kadar ertelemiştir.⁶ Fakat bu girişimi takip eden yıllarda Fas ile İsrail'in karşılıklı ziyaretler gerçekleştirmeye devam ettiği görölmektedir. Örneğın, 1 Eylül 2003'te İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Shalom, Fas'a bir ziyarette bulunmuş ve 6. Muhammed ile görüşme gerçekleştirmiştir.⁷ Yakınlaşma sürecinin ortaya çıkmasında her devletin politikalarından ziyade uluslararası ilişkilerdeki paradigma değişimi etkili olmuştur. Nicholas Kitchen'in ifade ettiği üzere gücün doğasının iktisadi unsurlar çerçevesinde değişimi ve bu değişime mukabil, yüksek politika olarak addedilen güvenlik politikalarına ekonomik önceliklerin de eklenmesi, devletlerin izle-

3 "Fas'taki Filistin Ulusal Eylem Grubu, İsrail Büyökelçiliğinin Kapatılması Çağrısı Yaptı", *Şarkul Avsat*, 9 Eylül 2022.

4 6. Muhammed'in ekibinde halihazırda danışmanlık görevini yürüten André Azoulay, 2. Hasan'dan itibaren devam edegelen danışmanlık geleneğinin son halkasıdır. 2. Hasan döneminde II. Dünya Savaşı sonrası ölkeden göç eden Fas Yahudilerinin geri dönüşünü sağlamak ve bu grubun gidişi sonrası yaşanan ekonomik yavaşlamanın önüne geçmek için Faslı Yahudi danışman geleneği başlatılmıştır. Nitekim, 2. Hasan döneminde 4.000 Faslı Yahudi, Fas'a geri dönmüş ve Fas'ın başta İsrail, İspanya ve ABD ile ticari ilişkilerinin geliştirilmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Daha detalı bilgi için bkz: Henrietta Karola Vanska, "Los judios de Marruecos: análisis cronológico de la historia de la comunidad judeo-marroqui", *Universidad Salamanca*, Temmuz 2022.

5 Ana Salas Cuevas, "A New Era in Israel-Morocco Relations", *Universidad de Navarra Global Affairs*, 26 Mart 2022.

6 Joel Singer, "Introductory Note to the Abraham Accords: Normalization agreements Signed by Israel with the U.A.E., Bahrain, Sudan and Morocco", *Amerikan Uluslararası Hukuk Derneği-Cambridge University Press*, 2020, s.448-451.

7 "Moroccan-Israeli Relations", *Middle East Policy Council*.

Yeniden değerlendirme neticesinde yaklaşık 20 yıl boyunca gayri resmî düzeyde seyreden ikili ilişkiler, Aralık 2020'de Fas'ın ABD ve İsrail ile ortak bir deklarasyon imzalaması ile resmîlik kazanmıştır. Fas; BAE ve Bahreyn'in İsrail ile normalleşme kapsamında İbrahim Anlaşmalarını imzalamasından sonra bu sürece dâhil olan üçüncü Arap ülkesi olmuştur.

dikleri dış siyasette önceliklerini yeniden değerlendirmelerine yol açmıştır.⁸

Yeniden değerlendirme neticesinde yaklaşık 20 yıl boyunca gayri resmî düzeyde seyreden ikili ilişkiler, Aralık 2020'de Fas'ın ABD ve İsrail ile ortak bir deklarasyon imzalaması ile resmîlik kazanmıştır. Fas; BAE ve Bahreyn'in İsrail ile normalleşme kapsamında İbrahim Anlaşmalarını imzalamasından sonra bu sürece dâhil olan üçüncü Arap ülkesi olmuştur. Fas'ın bu sürece dâhil olması 22 Aralık 2020'de İsrail, Fas ve ABD arasında imzalanan, İsrail ile Fas arasında diplomatik ilişkiler kurulduğunu ilan eden bir "*Ortak Deklarasyon*" imzalanmasına dayanmaktadır. Bu deklarasyonda özel olarak İbrahim Anlaşmalarına atıfta bulunulmasa da ABD'nin "İbrahim Anlaşmaları" resmi sayfasında bu deklarasyona da yer verilmiştir.^{9 10} İlişkilerin kesik olduğu 2000-2020 yılları arasında Fas'ın İsrail ile gayri resmi olarak ilişkileri devam etse de söz konusu deklarasyona kadar bu ilişkilerin resmileşmesi söz konusu olmamıştı.¹¹ Nitekim Fas Dışişleri Bakanı Nasser Bou-

rita'nın verdiği bir röportajda, iki ülke ilişkilerinin "*normalleşme*" olarak değerlendirilmesine karşı çıktığını; yaşanan bu yeni gelişmeleri "*(mevcut) ilişkilerin yeniden resmileşmesi*" olarak tanımladığı aktarılmıştır.¹² Açıklamalardaki ton değişiminin arkasındaki temel motivasyon, Michael Cox'un da zikrettiği "devletin fonksiyonlarındaki" değişim ile doğrudan ilintilidir. Soğuk Savaş dönemi paradigmasında, ulus-devletin her şeye muktedir son mercii olma rolünden, ekonomik unsurları regüle edip bu unsurların oluşturduğu değeri milli güç unsuru olarak devşirme işlevine geçişi, uluslararası ilişkilerde bir paradigma değişimini tetiklemiştir. Diğer bir deyişle, ulus-devlet her şeye muktedir sıfatını bir kenara bırakarak "perdenin arkasından" ilişkileri düzenleyen ve yönlendiren bir konuma geçmiştir. Fas-İsrail ilişkileri özelinde bakıldığında, Fas başta Batı Sahra meselesi olmak üzere, karşılaştığı sorunları sadece diplomasi ve siyaset yoluyla değil aynı zamanda iktisadi enstrümanları da etkin bir biçimde kullanarak kendi lehine çözümlene yoluna gitmiştir.¹³

8 Nicholas Kitchen & Michael Cox, "Power, structural power, and American decline", *Cambridge Review of International Affairs*, 2019, s.13.

9 "The Abraham Accords Declaration", *U.S. Department of State*.

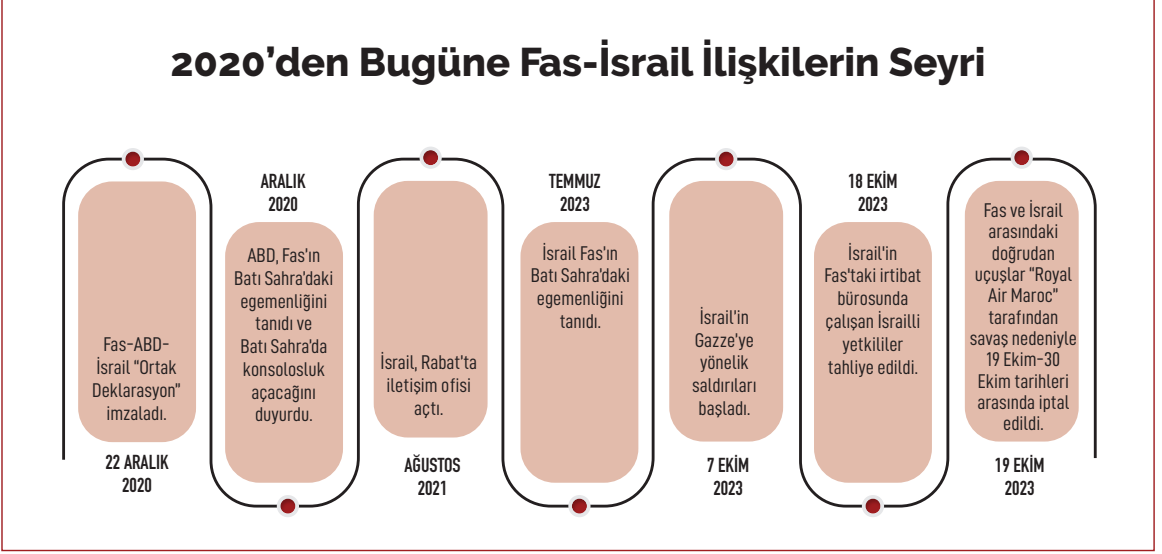
10 Joel Singer, "Introductory Note to the Abraham Accords: Normalization agreements Signed by Israel with the U.A.E., Bahrain, Sudan and Morocco", *Amerikan Uluslararası Hukuk Derneği-Cambridge University Press*, 2020, s.448.

11 Joel Singer, "Introductory Note to the Abraham Accords: Normalization agreements Signed by Israel with the U.A.E., Bahrain, Sudan and Morocco", *Amerikan Uluslararası Hukuk Derneği-Cambridge University Press*, 2020, s.448-451.

12 Anna Murphy, "Morocco-Israel Normalisation: A Geopolitical Shift with Far-reaching Consequences for the MENA Region", *TRT World Research Center*, 19 Ocak 2021, s.3.

13 Michael Cox, *The Post Cold War World: Turbulence and Change in World Politics Since the Fall*, New York: Routledge, 2019, s.239.

2020'den Bugüne Fas-İsrail İlişkilerin Seyri

Fas'ın bu deklarasyonu imzalaması ile Trump yönetimi Fas'ın Batı Sahra'daki egemenliğini 22 Aralık 2020'de tanımış¹⁴ ve Batı Sahra'da bir konsolosluk açacağını duyurmuştur.¹⁵ İbrahim Anlaşmalarına Fas'ın teşviki noktasında ABD'nin tavrı ve Batı Sahra'yı Fas egemenliğinde kabul etmesi, ilişkilerin normalleşmesini hızlandıran bir etken olarak değerlendirilebilir. Nitekim Batı Sahra sorunu, Fas'ın dış politikasında "kırmızı çizgi"¹⁶ olarak görülmektedir ve bu hassas konuda ABD'nin Fas'tan yana bir tutum benimsemesinin, bölgedeki ve bu konu üzerindeki tavrında Fas'a güç sağladığı söylenebilir. Nitekim Dakhla Limanı projesiyle Batı Afrika ve Sahel bölgesini Atlantik kıyılarına açma hedefiyle yola çıkan Fas, projenin stratejik önemini kaldıraç olarak kullanarak başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin Batı Sahra özelinde egemenliğini tanımasını istemektedir. Dolayısıyla normalleşme sürecinde Batı Sahra sorununun etkisi göz ardı edilmemelidir. Benzer şekilde Kral 2. Hasan

döneminde de Batı Sahra meselesinde İsrail istihbaratındaki bağlantılarının kullanıldığına yukarıda değinilmişti.¹⁷ Dolayısıyla Batı Sahra meselesinin tarihsel olarak Fas için önemli bir mesele olduğu ve hem 2. Hasan döneminde hem de günümüzde bu konuda Fas'ın bir dış destek arayışında olduğu söylenebilir.

Fas, ABD ve İsrail arasında imzalanan bu Ortak Deklarasyon'da Fas ile İsrail arasında planlanan normalleşme süreci ile ilgili beklentilere de yer verilmiştir. Buna göre Fas ve İsrail arasında doğrudan uçuşlar için gerekli izinlerin verilmesi; taraflar arasında en kısa zamanda resmî temasların başlatılması ve tam diplomatik ve barışçıl ilişkilerin kurulması; ekonomik iş birliğinin teşvik edilmesi Rabat ve Tel Aviv'deki irtibat bürolarının yeniden açılması gibi maddelere yer verildiği görülmektedir.¹⁸

İki ülke arasındaki normalleşme süreci 2021 Ağustos ayında İsrail'in Rabat'ta iletişim ofisi

14 "Joint Declaration-U.S.-Morocco-Israel", *U.S. Department of State*.

15 Kasım İleri, "ABD, Fas'ın Egemenliğini Tanıdığı Batı Sahra'da Konsolosluk Açıyor", *Anadolu Ajansı*, 24 Aralık 2020.

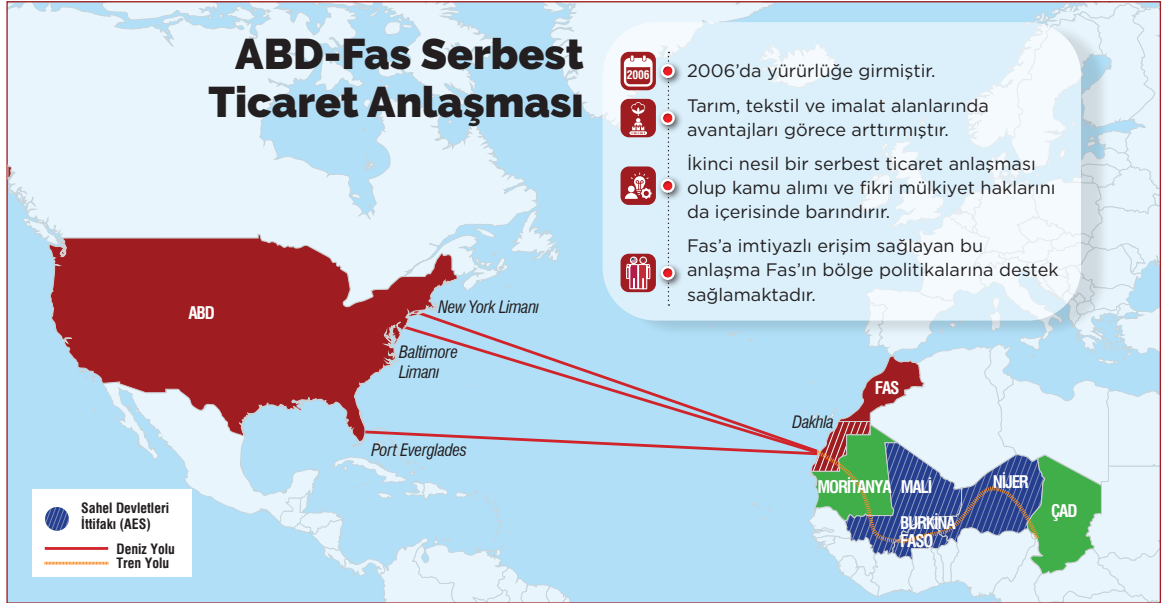
16 Mehmet Akif Turan, "Fas'ın 'Kırmızı Çizgisi' Batı Sahra", *Anadolu Ajansı*, 11 Ocak 2018.

17 Ana Salas Cuevas, "A New Era in Israel-Morocco Relations", *Universidad de Navarra Global Affairs*, 26 Mart 2022.

18 "Joint Declaration, The Kingdom of Morocco, the United States of America and the State of Israel", *U.S. Department of State*.

açmasıyla devam etmiştir.¹⁹ Aynı şekilde 2023 yılında Fas'ın da Tel Aviv'de bir büyükelçilik açması gündeme gelmiştir.²⁰ Temmuz 2023'te İsrail, Rabat'ın Batı Sahra'daki egemenliğini tanımıştır.²¹ 17 Temmuz 2023'te ise dönemin İsrail Genelkurmay Başkanı Aviv Kohavi, askerî ilişkileri geliştirmek için Fas'ı ziyaret etmiştir.²² 10 Temmuz 2024'te basında yer alan haberlere göre, İsrail Havacılık ve Uzay Sanayinin (IAI) yaklaşık bir milyar dolar değerindeki anlaşma kapsamında Fas'a bir istihbarat uydusu sağlayacağı gündeme gelmiştir.²³ Batı Sahra konusunda Fas'ın elini güçlendiren ve aynı zamanda İsrail ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olabilecek adım Dakhla Limanı projesidir. Batı Sahra'ya inşa edilecek Dakhla Limanı projesi ile Fas, bölge üzerindeki egemenliğinin tanın-

ması için başta Sahel olmak üzere Batı Afrika ticaretinin merkezi hâline gelmeyi hedeflemektedir.²⁴ Şubat 2016'da duyurulan proje neredeyse 5 yıl atıl bir biçimde beklemiş; 2021'de yatırım firmalarına 1 milyar dolar teşvik verilmesi sonrası inşaat süreci hızlanmıştır.²⁵ Fas-İsrail ilişkileri özelinde İbrahim Anlaşmalarının itici gücü İsrail ve BAE ikilisinden BAE'nin, Aralık 2023'te Dakhla projesinin ana finansörü olacağını duyurması oldukça etkili olmuştur. Şöyle ki projenin 2028'de tamamlanabilmesi için finansman ihtiyacı duyan Fas, BAE'den gelecek yatırıma muhtaç durumdadır. BAE-İsrail ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda, finansman eksikliği Fas'ın İsrail'in Gazze'deki soykırımının önlenmesi noktasında somut adımlar atmasını engellemektedir.

19 "İsrail Fas'ta Diplomatik Temsilcilik Açtı", *Şarkul Avsat*, 13 Ağustos 2021.

20 Safaa Kasraoui, "Morocco Considers Opening of Embassy in Israel", *Morocco World News*, 18 Temmuz 2023.

21 "İsrail'in Rabat'ın Batı Sahra'daki Egemenliğini Tanıması Fas'ta Tartışma Konusu", *Şarkul Avsat*, 27 Temmuz 2023.

22 Safaa Kasraoui, "Morocco Considers Opening of Embassy in Israel", *Morocco World News*, 18 Temmuz 2023.

23 "İsrail Genelkurmay Başkanı, Askerî İlişkileri Geliştirmek İçin Fas'ta", *TRT Haber*, 19 Temmuz 2022.

24 Liam Karr, "North African Competition in the Sahel: Libya on the edge; Burkina Faso is spiraling", *Institute for the Study of War*, 29 Ağustos 2024.

25 Silvia Boltuc, "The Dakhla Atlantic Port: Challenges and Opportunities in Western Sahara", *Special Eurasia*, 12 Mayıs 2024.

Sonuç olarak Fas ve İsrail arasındaki ilişkiler, 2000 yılında II. İntifada ile kesintiye uğrasa da bu dönemde gizli temaslar aracılığıyla ilişkilerin sürdürüldüğü ve özellikle Kral 6. Muhammed'in danışmanları üzerinden İsrail ile ekonomik ve siyasi bağlantıların güçlendirilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. 2020 yılında ABD ara buluculuğunda imzalanan Ortak Deklarasyon, bu ilişkileri yeniden resmileştirerek iki ülke arasında diplomatik, ekonomik ve askerİ iş birliğinin hız kazanmasına yol açmıştır. Deklarasyonun arka planında, Fas'ın dış politikasındaki en kritik meselelerden biri olan Batı Sahra konusundaki ABD desteğinin rolü belirleyici olmuş bu destek normalleşme sürecini hızlandırmıştır. İsrail'in 2023 yılında Fas'ın Batı Sahra'daki egemenliğini tanınması ve

askerİ ilişkilerin gelişmesi, ikili ilişkilerin stratejik boyutunu derinleştiren önemli gelişmelerdir. Ancak bu ilişkilerde ekonomik ve askerİ iş birliğinin yanında Batı Sahra meselesinin Fas için tarihsel ve dış politikadaki ağırlığı göz ardı edilemez. Fas, İsrail ile ilişkileri geliştirirken stratejik önemi olan bu meselenin uluslararası arenada destek bulması amacıyla dış destek arayışına girmiştir. Bu arka plandan hareketle, Fas ve İsrail arasındaki ilişkilerin geleceğinin bir yılın geride kaldığı Gazze'deki İsrail saldırılarının tetiklediği bölgesel gelişmelere bağlı olarak yeniden şekillenme potansiyeline sahip olacağı söylenebilir. Dolayısıyla iki ülke arası ilişkilerin güncel durumunu ve geleceğini anlamak için bu konunun mercek altına alınması faydalı görlmektedir.

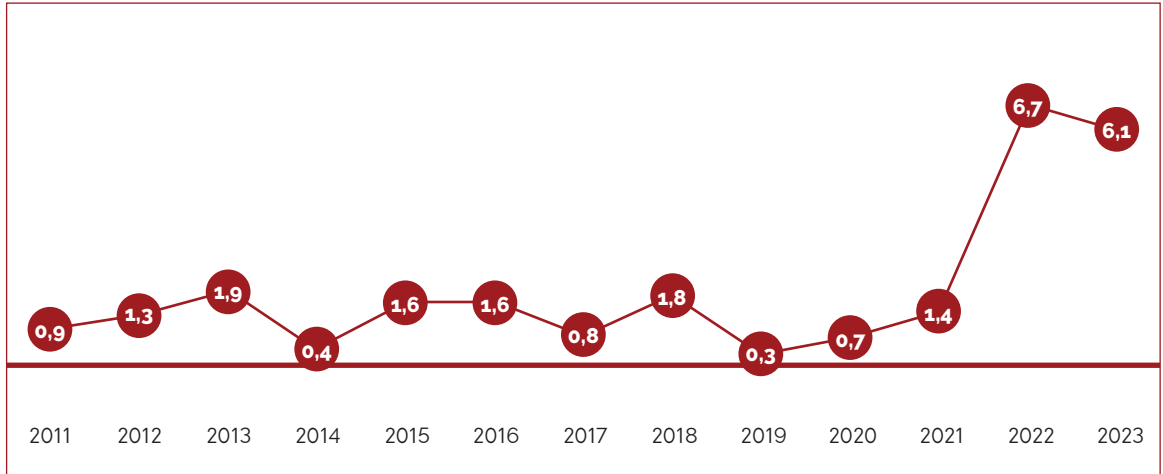
KOVID-19 SONRASI DÖNEMDE EKONOMİ VE YATIRIM İLİŞKİLERİNİN FAS DIŞ POLİTİKASINA ETKİSİ

İsrail Dışişleri Bakanı Yair Lapid (sağda) 12 Ağustos 2021 tarihinde Fas'ın başkenti Rabat'ta Fas Dışişleri Bakanlığı Afrika İşleri Bakanı Mohsin al-Jazuli'nin (ortada) katılımıyla diplomatik misyon ofisinin kurdele kesim törenine katıldı.

Küresel ekonominin yavaşlama dönemine girdiği 2020 sonrası dönemde uluslararası sistemde aktörler, ekonomi ve yatırım ağlarına daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Bu durumun ortaya çıkışında küresel tedarik zincirlerindeki kırılmaların enflasyonist etki doğurması ve buna bağlı olarak ekonomik hoşnutsuzluğun başta monarşi ile yönetilen ülkelerde halk isyanlarını tetikleyeceği endişesi etkili olmuştur. 17. yüzyıldan bu yana Fas yönetiminde olan İdrisiler Hanedanı'nın son temsilcisi 6. Muhammed de uluslararası sistemde yaşanan bu olumsuz durumla karşı karşıya kalmıştır.

Grafik 1: Enflasyon Oranı, 2011 – 2023, YoY

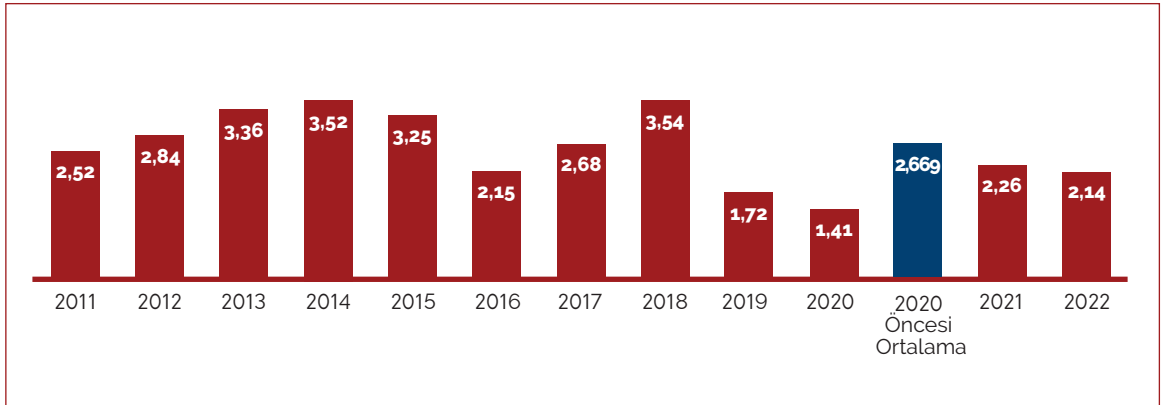
Kaynak: Dünya Bankası

Grafik 1'de görüldüğü üzere 2021'e kadar genel eğilim aralığında hareket eden enflasyon oranının 2022'den sonra hızlı bir yükseliş trendi içerisine girmesi, uzun yıllar başta temel gıda maddeleri olmak üzere enflasyona dair hiçbir emare görülmemesi, Kovid-19 sonrasında yüksek enflasyonun halk hareketlerini tetikleyeceği düşüncesini körüklemiştir. Fas yöneticileri için de bu endişe Fas'ın dış politika tercihlerinde yeni önceliklerin belirlenmesine sebebiyet vermiştir.

Bu kapsamda Fas yönetimi, söz konusu zorluk karşısında Yeni Kalkınma Modeli (*Nouveau Modèle du Développement - NMD*) politika belgesi oluşturarak önlem almaya gayret etmiştir. Mayıs 2021'de yayımlanan politika belgesine göre Fas İhracat ve Yatırımın Geliştirilmesi Ulusal Ajansının (*L'Agence Marocaine de Développement des Investissements et des Exportations - AMDIE*) belirlediği politika doğrudan yatırımların çeşitlendirilip ihracat performansının artırılması için liberal ekonomi anlayışının güçlendirilmesi olmuştur. Bu politika kapsamında; ekonominin dönüşümü, kalifiye personelleri güçlendirme, kapsayıcılık ve katılımcılık ile sürdürülebilir kaynak yönetimi hedefleri belirlenmiştir. Bu hedeflerin alt başlıklarına bakıldığında başta sermaye ve teknoloji yoğun ekonomilerden Fas'a teknoloji transferinin gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Fas'ın belirlediği yatırım stratejisi kapsamında İbrahim Anlaşmaları incelendiğinde kendisini "Müslüman dünyanın halifesi" olarak adlandıran 6. Muhammed'in İsrail ile ilişkilerini güçlendirme arayışı içerisine girmesinin nedeni açıkça görülmektedir.

Grafik 2: Doğrudan Yatırımlar, Milyar Dolar \$, 2011 – 2023, YoY

Kaynak: Uluslararası Para Fonu (IMF) – Uyumlulaştırılmış Doğrudan Yatırım Araştırması

Grafik 2 incelendiğinde 2018 ila 2019 arasındaki ciddi düşüş dikkat çekmektedir. Bu düşüşün olası sebepleri başka bir araştırmanın konusu olmakla birlikte aynı yıl ABD Başkanı Donald Trump'ın Çin'e ilave gümrük vergileri getirmek yoluyla ticaret savaşlarını başlatması küresel ekonomik sistemde bir ayrışmaya da sebebiyet vermiştir. Öyle ki devletleri taraf seçmeye zorlayan Trump yönetimi, ekonomik enstrümanları adeta bir sopa gibi kullanarak devletlerin dış politika tercihlerini etkilemeye çalışmıştır. Grafik 2 bu bağlamda incelendiğinde Aralık 2020'de imzalanan İbrahim Anlaşmalarının Fas ekonomisini pozitif olarak etkilediği görülmektedir. İsraili firmaların Fas'taki yatırımları mercek altına alındığında, AMDIE tarafından yayımlanan politika

belgesindeki temel hedeflerle uyumlu sektörlerde yatırımların gerçekleştiği görölmektedir.²⁶ Örneğin, İsrail merkezli Enlight Renewable Energy ve NewMed Energy firmaları yüksek katma değerli rüzgâr ve güneş enerjisi alanlarında Fas'ta yatırım yaptıklarını açıklamışlardır.²⁷ Fas'ın yatırım stratejisinde önceliklendirdiği bir diğer alan olan insan kaynağının güçlendirilmesi için de Fas-İsrail arasında etkinlikler düzenlenmiştir. Mayıs 2022'de Kazab-

lanka'da düzenlenen "Fas-İsrail İnovasyonu için Bağlan (*Morocco - Israel Connect to Innovate*)" etkinliği kapsamında İsrailli enerji ve teknoloji firmaları Fas'a gelerek teknoloji transferi ve ortaklık projelerinin geliştirilmesi taahhüdünde bulunmuşlardır²⁸. Bu bilgiler ışığında Fas-İsrail ilişkilerinin incelenmesi İsrail'in Gazze'deki soykırımına Fas yönetiminin teokratik temellerine rağmen neden yüksek perdeden tepki gösteremediği anlaşılmaktadır.

26 AMDIE, La Charte de l'Investissement", *Agence Marocaine de Développement des Investissements et des Exportations*, 9 Aralık 2022.

27 Sara Zouiten, "Two Israeli Companies To Launch Renewable Energy Projects in Morocco", *Morocco World News*, 15 Ağustos 2022.

28 Jonathan H. Ferziger, "Israeli CEOs fly to Casablanca to offer Morocco a dose of startup culture", *The Circuit*, 25 Mayıs 2022.

GAZZE'DEKİ SALDIRILARIN FAS-İSRAİL İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

6 Ekim 2024'te Rabat'ta Filistin'e destek yürüyüşü yapıldı.

7 Ekim 2023'te, İzzettin el-Kassam Tugayları sabah saatlerinde İsrail'in güneyindeki yerleşim bölgelerine geniş çaplı bir saldırı başlatmıştı. İzzettin el-Kassam Tugayları Komutanı Muhammed ed-Dayf, yaptığı açıklamada saldırının Mescid-i Aksa'ya radikal İsraililerin girmesi nedeniyle gerçekleştirildiğini ve operasyona da "Aksa Tufanı" adını verdiklerini belirtmişti. Söz konusu saldırıda 20 dakika içinde yaklaşık 5 bin roket İsrail'in güneyindeki bölgeleri hedef almış ve bu sırada bir kısım Hamas üyesi de havadan ve karadan İsrail'e sızmıştı. Operasyonda İsrail polis ve askerleri ele geçirilerek Gazze'ye nakledilmiş, bu şekilde olası bir hava saldırısına karşı "kalkan" olarak kullanılmaları planlanmıştı. Kassam Tugayları'nın operasyonunun ardından İsrail, sivillere evde kalmaları çağrısında bulunmuş, bölgedeki havaalanlarında bulunan kritik malzemeleri ülkenin orta ve kuzey bölgelerine taşımış ve bölgeye güvenlik güçlerini sevk etmiştir.²⁹

İsrail'in, bu saldırılara yanıtı sert olmuş ve 7 Ekim 2023'ten itibaren Gazze Şeridi'ne düzenlediği saldırılarda en az 16 bin 795'i çocuk, 11 bin 378'i kadın olmak üzere toplamda 41 bin 391 Filistinli hayatını kaybetmiş, 95 bin 760 kişi de yaralanmıştır. İsrail, sivillerin sığındığı hastane ve okul gibi yapıları da hedef almaktadır.³⁰ İsrail'in sivilleri hedef alan bu saldırıları dünya çapında tepkiye yol açmış pek çok ülkede yürüyüşler ve protesto gösterileri düzenlenmiş, İsrail ürünlerine karşı boykot kampanyaları başlatılmıştır.

Fas-İsrail ilişkileri 7 Ekim 2023'te İsrail'in Gazze'deki sivillere yönelik saldırılarından etkilenmiş ve tekrar durulma sürecine girmiştir. Nitekim 19 Ekim'de Fas ve İsrail arasındaki doğrudan uçuşlar Royal Air Maroc Havayolları tarafından iptal edilmiştir. Aynı tarihlerde İsrail'in Rabat'taki irtibat bürosunu boşalttığı ve İsraili ziyaretçilere hizmet veren mağaza ve

29 Murat Aslan, "3 Soruda- Hamas'ın 7 Ekim Saldırıları", *Anadolu Ajansı*, 7 Ekim 2023.

30 Hosni Nedim, Zeynep Tüfekçi Gülay, Aysar Alais, Hamdi Yıldız, "İsrail'in Saldırıları Sonucu Gazze'de Son 24 Saatte 40 Kişi Öldü", *Anadolu Ajansı*, 22 Eylül 2024.

Fas halkı İsrail'in gerçekleştirdiği saldırılara sessiz kalmazken Faslı yöneticilerin ekonomi ve yatırım ilişkileri sebebiyle tepki göstermemesi Fas açısından büyük bir sınama olarak dikkat çekmektedir.

restoranların kapandığı kaydedilmiştir.³¹ Halk nezdinde de gerek normalleşme sürecine karşı gerekse Filistin'e destek için tepkiler yükselmeye başlamıştı. Ekim 2023'te İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırıları Fas kamuoyunda tepkiyle karşılanmış ve Fas muhalefeti tarafından tepki gösterilmiş, halk İsrail'le normalleşmeye karşı protestolar düzenlemişti.³² Kasım 2023'te Fas'ın Tanca kentinde on binlerce gösterici Fas'ın İsrail ile normalleşmesine tepki için protesto düzenlemişlerdi.³³

Fas'ta protesto gösterileri dışında çeşitli İsrail menşeli ve destekçisi markalara yönelik boykot ve tepkinin de yükseldiği görülmektedir. Nitekim Fas medyası Aralık 2023'te her ikisi de AlShaya Grup tarafından işletilen H&M ve Starbucks markalarının Fas'tan ayrıldığını bildirmiştir. Fakat AlShaya bunu yalanlamış ve faaliyetlerine devam ettiklerini söylemiştir.³⁴ Fakat Mart 2024'te çıkan haberlerde AlSahaya Grup'un, çoğunluğu Ortadoğu ve Kuzey Afrika şubelerinde olmak üzere yaklaşık 2.000 kişiyi işten çıkarmayı planladığı kaydedilmiştir. İşten

çıkarmaların nedeninin Gazze'de devam eden savaştan dolayı yürütülen boykot kampanyaları olduğu belirtilmiştir.³⁵ Dolayısıyla Gazze'deki savaşa ve yaşanan sivil katliamlarına yönelik Fas halkının tepki gösterdiği görülmektedir.

Gazze'deki saldırılar birinci yılına yaklaşırken Fas'ta halk Filistin'e destek yürüyüşü düzenlemiş; İsrail'in Gazze ve Batı Şerit'deki Filistinlilere uyguladığı şiddete, ABD ve Batı'nın İsrail'e verdiği desteğe karşı sloganlar atılmıştır. Protestolar sırasında Arap dünyasının "sessizliğine" yönelik de sloganlar atılmış İsrail'in Lübnan, Yemen, Suriye ve Irak'taki sivillere yönelik saldırıları kınanmıştır.³⁶

İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırılarına Fas'taki tepkiler 40'tan fazla şehirde protestolar düzenlenerek gösterilmeye devam etmiştir. Fas halkı bu süreçte Filistin halkına desteklerini dile getirirken geçtiğimiz ağustos ayı başında Hamas Siyasi Büro Başkanı İsmail Haniye'nin öldürülmesine ve Tanca limanına yanan bir İsrail donanma gemisine yönelik

31 Simon Speakman Cordall, "Will Morocco Stay the Course on Israel Normalisation", *Al Jazeera*, 12 Ocak 2024.

32 "Faslı Milletvekilinden Ülkesinin İmzaladığı İsrail ile Normalleşme Anlaşmasının Gözden Geçirilmesi Çağrısı", *TRT Haber*, 18 Kasım 2023.

33 Mehmet Akif Turan, "Fas'ta Binlerce Gösterici, Ülkenin İsrail ile Normalleşmesine Karşı Gösteri Düzenledi", *Anadolu Ajansı (AA)*, 5 Kasım 2023.

34 Latifa Babas, "After Closing H&M in Csablanca, AlShaya Lays off 2000 Starbucks Employees", *Yabiladi*, 6 Mart 2024.

35 "Starbucks to Reportedly Cut Over 2.000 Mideast Jobs Amid Boycott", *Daily Sabah*, 5 Mart 2024.

36 Khalid Majdoup, "Protests Held in Morocco in Support of Palestinians", *Anadolu Agency*, 21 Eylül 2024.

de protesto gösterileri düzenlenmişti. Rabat, savaşı resmen kınamış ve İsrail'in eylemlerini "uluslararası hukuk hükümlerinin alenen ihlali" olarak nitelendirmişti. Her ne kadar Fas hükümeti açıklamalarında savaşı kınayan ifadeler kullansa da ülkede gerçekleştirilen bu gösterilerden de memnun olmadığı belirtilmiştir. 15 Mayıs'ta Nakba gününde³⁷ Rabat yerel yetkilileri Filistin yanlısı bir yürüyüşün yapılmasını "lojistik sorunlar" nedeniyle engellemişti.³⁸ Fas halkı İsrail'in gerçekleştirdiği saldırılara sessiz kalmazken Faslı yöneticilerin ekonomi ve yatırım ilişkileri sebebiyle tepki göstermemesi Fas

açısından büyük bir sına olarak dikkat çekmektedir. Ortadoğu ve özellikle Türkiye çalışmaları ile bilinen Frank Tachau'ya göre Ortadoğu'da siyasi elitler ve halk arasında dış politika alanında bir ayrışmanın olması, ülkelerin politikalarının sürdürülebilir olmasını engellemekte ve bir meşruiyet sorunu oluşturmaktadır.³⁹ Bu açıdan bakıldığında Başbakan Aziz Akhannouch ve kabinesinin Fas halkından bağımsız bir İsrail politikası yürütmesi ve İsrail'in Gazze'deki soykırımına devam etmesi hâlinde Fas siyasetinde hareketli günlerin görülebileceğini beklemek abesle iştilig olmayacaktır.

37 Nakba: Arapça "felaket" anlamına gelmektedir ve 1947-1948 yılları arasında Filistinlilerin yurtlarından zorla göç ettirilmesini ifade etmektedir. (Daha detaylı bilgi için bk.- Maher Charif,"The Nakba: Stages of a Forced Displacement, *Interactive Encyclopedia of the Palestine Question*.) Nakba'yi ilk defa kullanan Constantine K. Zurayk bunun maddi ve manevi bir çöküş olduğunu, asıl felaketin de Arapların hükümetlere ve kendilerine olan inancının kaybolması olduğunu ifade etmiştir. (Daha detaylı bilgi için bk. Constantine K. Zurayk, "The Meaning of the Disaster", 1956, s.4). Nakba, Filistin'in modern tarihinde bir dönüm noktasıdır çünkü o yıl 500'den fazla köy ve kasaba, bütün bir ülke ve halkı uluslararası haritalardan ve sözlüklerden kaybolmuştur. Filistin toplumunun bu ani parçalanışı Nakba'yı Filistin halkı için önemli bir tarih hâline getirmiştir. Nakba'nın bir sonucu olarak Filistin'in İsrail'in kurulduğu kısmında 900.000 Filistinliden sadece 160.000'lik küçük bir azınlık kalmıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Nur Masalha, "The Palestine Nakba: Decolonising History, Narrating the Subaltern, Reclaiming Memory, 2012, s.3-5)

38 Mohamed Jegham, "Israel's War on Gaza Spills into the Streets, Posing Dilemma for Rabat", *Informed Comment*, 27 Ağustos 2024.

39 Frank Tachau, "Introduction: Political Elites and Political Development in the Middle East", *Political Elites and Political Development in the Middle East*, ed. Frank Tachau, Cambridge: Schenkman Publishing Company, 1975, s. 4.

SONUÇ

İsrail'in Gazze saldırılarının birinci yıl dönümü dolayısıyla Fas'ta yürüyüş düzenlendi.

Fas, 1948 yılından bu yana kendisini Filistin'den yana konumlandıran bir devlettir⁴⁰ ve yaşanan son gelişmelere tepki gösterdiği de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Fas hükümeti, Filistin-İsrail çatışmasında ateşkes çağrısında bulunmuş, sivillerin hedef alınmasını kınamış ve uluslararası insani hukuka riayet edilmesini vurgulamıştır. Gazze'deki saldırıların artmasından sonra Mısır'da düzenlenen Barış Zirvesi'ndeki konuşmasında Fas Dışişleri Bakanı, sivillerin korunması, insani yardımın bölgeye ulaştırılmasının kolaylaştırılması yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Fakat taraflardan birini doğrudan hedef alan eleştirilerden de kaçınarak ılımlı bir dil kullanmıştır.⁴¹ Fas hükümetinin bu tutumu ile birlikte halk nezdinde Filistin'e destek verildiği ve normalleşme sürecinin tepkiyle karşılandığı görülmektedir.^{42,43}

İsrail ile normalleşmeye gidilmesi karşılığında kendi ulusal çıkarları için stratejik öneme sahip Batı Sahra'nın tanınması, ticari ve ekonomik ilişkilerin artırılması Fas için göz ardı edilemeyecek kadar önemli konulardır.⁴⁴ Fakat bir tarafta da Gazze'de sivillere yönelik devam eden saldırılar ve Fas halkının Filistin'e desteği yer almaktadır. Fas-İsrail normalleşmesinin ilerleyen aylarda durup durmayacağını söylemek için henüz erken olsa da 2020'de imzalanan Ortak Deklarasyonun maddelerinden olan direkt uçuşların durdurulması ve irtibat bürosunun boşaltılması şimdiden dikkat çekici gelişmeler arasında yer almaktadır. Ancak Fas-İsrail ilişkileri jeo-ekonomik bağlamda ele alındığında iki aktör için de kazan-kazan doğasının benimsenmesinin hayati önem arz ettiği görülmektedir. Fas açısından bakıldığında

40 Ana Salas Cuevas, "A New Era in Israel-Morocco Relations", *Universidad de Navarra Global Affairs*, 26 Mart 2022.

41 Said Saddiki, "Morocco and the War in Gaza: The Dilemma of Principles and Interests", *Moroccan Institute for Policy Analysis (MIPA)*, 15 Kasım 2023.

42 "Pro-Palentinian Moroccans Protest Ties wth Israel", *VOA*, 19 Mayıs 2024.

43 Khalid Mejdoup, "Thousands March in Morocco in Support of Gaza, Call for End to 'Genocide'", *Anadolu Agency*, 10 Haziran 2024.

44 Simon Speakman Cordall, "Will Morocco Stay the Course on Israel Normalisation", *Al-Jazeera*, 12 Ocak 2024.

başta Batı Sahra sorunu olmak üzere geliştireceği Afrika politikası açısından çok taraflı ilişkilerini geliştirme zaruryeti bulunmaktadır. Hâl böyleyken İsrail'in ekonomi ve finans dünyasındaki gücü ve bu gücü siyasi baskı aracı olarak kullanabilme kabiliyeti, İsrail ile kurulabilecek olası bir iş birliğine işaret etmektedir. Sosyo-kültürel kilometre taşlarının yeniden yerleştirildiği günümüz ekosisteminde, Fas halkının İsrail'e yönelik tutumunun değişmesine yönelik politikaların Fas idaresi tarafından uygulamaya sokulması da kuvvetle muhtemeldir. Uzun vadeli bakıldığında İbrahim Anlaşmaları ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da kurulacak alt sistemin önemli aktörlerinden olan İsrail ile dostane ilişkiler geliştirmek, Fas'ın izleyeceği Mağrip ve Batı Afrika'da etkin güç olma hedefiyle örtüşmektedir. İsrail açısından da Fas ile ilişkilerin normalleşmesi hayati önem arz etmektedir. Kuruluşundan itibaren ontolojik açıdan "güven-

sizlik" içinde yaşayan İsrail⁴⁵, kendisine yeni bir hareket alanı açmak için çabalamaktadır. Önce İbrahim Anlaşmaları, ardından Fas ile imzalanan Ortak Deklarasyon vesilesiyle Ortadoğu'da bir alt sistem kurma uğraşında olan İsrail için kısa vadede Fas ile normalleşme çok bir anlam ifade etmese de orta ve uzun vadede tesis edilmek istenen yapının işletilebilmesi ve muhafazası açısından olabildiğince çok katımlı ve çok paydalı bir diplomatik ağ kurmak İsrail'in ontolojik açıdan güvende hissedebilmesi için bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. 7 Ekim'den bu yana İsrail'in saldırılarının, Tel Aviv yönetimi açısından istenilen sonuçları vermesi sonrası şiddetin dozunun günden güne artması, arzu edilen "güven" hissinin bir türlü sağlanamaması, İsrail açısından Fas ve diğer Arap devletleriyle uzun soluklu bir iş birliği kurma hedefini daha da önemli kılmaktadır.

45 İsrail'in kurucu başkanı Ben Gurion'un ifadeleri İsrail'in içerisinde bulunduğu ontolojik şizofreni işaret etmektedir. "Taarruza geçmeye hazırlanmamız gerekiyor. Amacımız Lübnan, Trans-Ürdün ve Suriye'yi ezmektir (*We should prepare to go over to the offensive. Our aim is to smash Lebanon, Trans-Jordan, and Syria*). "Eğer bir Arap lideri olsaydım, İsrail ile asla bir anlaşma imzalamazdım. Bu normal; çünkü onların ülkesini aldık (*If I were an Arab leader, I would never sign an agreement with Israel. It is normal; we have taken their country*). "Devletin kurulmasının ardından büyük bir ordu oluşturulduktan sonra, taksim planını ortadan kaldıracak ve tüm Filistin'e genişleyeceğiz (*After the formation of a large army in the wake of the establishment of the state, we will abolish partition and expand to the whole of Palestine*)".

 www.orsam.org.tr

    [orsamorgtr](https://www.youtube.com/orsamorgtr)